

ЧАС І БУТТЯ

Віктор АНДРУШКО, Стелла ГАТАЛЬСЬКА

ОБОРОТНІСТЬ СВІДОМОСТІ ЧАСУ В КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ XVII—XVIII століть

Якщо ніхто мене про це не запитує,
я знаю, що таке час; коли б мені заманулося
пояснити тому, хто запитує, — ні, не знаю.

Августин «Сповідь», XI, 14

Замість того щоб прямо відповідати на питання, що таке час, безліч тих, хто пише про нього, прагне спрямувати свої зусилля зовсім в іншому напрямку.

Незважаючи на той, здавалося б, цілком зрозумілий факт, що час не зводиться до виміру часових інтервалів, майже всі його дослідники вперто повертають на цю второвану стежку, до того ж не лише самі фізики, а й, часто-густо, філософи й психологи. В людській свідомості є щось таке, що пов'язує ідею усвідомлення часу з ідеєю виміру, так що при прямій постановці питання про те, що таке час, щоразу вислизує від свого дослідника. Не вдаючись зараз до фізичного аспекту даної проблеми, ми все ж повинні чітко усвідомити, які саме цілі й завдання ставили і ставлять етнологи та історики культури, що зважилися замислитися над особливостями сприйняття часу будь-якої епохи. В жодній з гуманітарних дисциплін так не видимі всі недоліки висвітлення даного питання точними науками, як в історії культури, до того ж ще додаються вади, що видають себе за конкретні результати використання її методу. Насправді ж дослідники історичної психології чомусь надають перевагу мовленню про «час купців», про «час банкірів», про «аграрний час», замість прямої відповіді, як сприймав час середньовічний селянин чи банкір доби Ренесансу, клірик чи мирянин¹. З цієї точки зору, на наш погляд, певний інтерес становлять документи XVII ст., в яких використовується вислів «зегарова (годинникова, часовказівна) година». Так, саме цей вислів ми знаходимо в цікавому епізоді, засвідченому київським митрополитом Петром Могилою: «В літо 1628, місяця травня, дня 10, прий-

шов до монастиря Печерського Київський лядський єпископ, що називався київським, на ім'я Богуслав Бокша-Радосшевський, і повідав мені сам, розказавши, що в літо 1626 при київському печерському архимандриті Захарії Копистенському, а він був в своєму місті, званому Чорногородка, пішов подивитись на робітників, що земляну огорожу, тобто вал, навколо міста робили (бо почав руйнуватись, адже насипаний був у давні часи).

Я стояв зверху тієї огорожі й дивився на робітників, і тут велика частина землі валу з гори відкололася й упала до ями, де працювали робітники. Більшість втекли неушкодженими (а було їх багато), і лише одного вся земля покрила так, що більше п'яти ліктів на ньому лежало. Побачивши це, я дуже зажурився, що на моїх очах така смерть тому чоловікові випала, і почав плакати і, звинувачуючи себе, говорив, що це трапилось через гріхи мої. І пішов у дім, де тоді жив, наказавши іншим робітникам відкопати його, засипаного землею, як вже мертвого.

Я йшов і плакав і зійшов на мене помисел про чудотворну Лавру Печерську, і тоді я впав обличчям на землю і почав зі сльозами до пресвятої Богородиці Печерської молитися, говорячи: «О Пресвята Діво, яка собі обрала на поселення Печерську церкву і чудесами прославила її на славу пречистого свого імені! Покажи й нині, як завжди благість і милість показуєш багатьом тим, хто з вірою приходить до твоєї Печерської церкви і від серця закликає тебе, збережи живим і неушкодженим того чоловіка, якого земля засипала, нехай і я піду і вклонюсь тобі у церкві Печерській, і подякую за благодіяння це, адже я знаю, нема вже іншої надії, окрім твоєї благодаті, о Царице Небесна!».

І так я сказав і більше, і дав обіцянку самому піти до Печерського монастиря і подяку в церкві перед усіма учинити Пресвятій Діві й милостиню дати. Обіцяв я й чоловіка того на поклоніння в подяку послати. Коли ж молився я і вельми про це сумував, прийшов хлопець (як вже минули дві години оролойні, тобто zegарові) і сказав мені: «Пане, вже до голови чоловіка прокопали, гадаємо, що живий є!».

Я ж, почувши це, зі ще більшою молитвою почав звертатися до Діви й обіцятися відвідати Печерську церкву, і коли так чинив, інший прийшов, кажучи: «Не печалься, пане, сподіваємося, що живий буде, до голови бо його прокопали, він кліпає очима й дивиться».

Я ж, те почувши, зрадів і тоді сам пішов туди й побачив його, що головою покивує (не був ще весь відкопаний), та й подякував Богу. І так потроху викопали його, живого і здорового, і ні в чому не ушкод-

женого, тільки страхом охопленого і переляканого. І тоді той, хто був викопаний, почав говорити й попросив пити, я ж звелів йому дати вина склянку, і випив її. І так благодаттю Божою й молитвами пречистої Діви Печерської залишився здоровим і знову з іншими співтоваришами своїми почав працювати»².

Ми можемо стверджувати з впевненістю, що для Богуслава Радошевського існують два часових потоки: ідеальний і матеріальний. Те, що є причиною в першому випадку, є наслідком у другому, і навпаки. Для всіх інших очевидців цієї події, як і для самого потерпілого, причина її — осип. Для одного з них, а саме — Богуслава Радошевського, — це є не причиною, а наслідком, викликаним його гріховністю.

Ось чому для Богуслава Радошевського звичайний, механічний час, що відміряється «дзигарем», не має великого значення (незважаючи на те, що він відмічав у своїй розповіді: пройшло приблизно дві «зегарові» години), на відміну від ідеального часу — часу обітниці й тихої молитви. Останнє, безумовно, припускає поєднання внутрішнього сприйняття часу з зовнішнім рухом матеріальних тіл, проте тільки у функції дивовижного.

Думка про оборотність свідомості часу є надто близькою і анонімному авторові треносів на смерть київського митрополита Сильвестра Косова. Він порівнює піскові й сонячні годинники з паліндромами, тільки в одному випадку символом слугує пісок, що висипається, а в іншому — тінь гномона³.

У світлі сказаного нам видається вельми красномовним свідченням той коментар, який уклав до цієї чудової пригоди з Богуславом Радошевським Афанасій Кальнофойський у книзі «Тератургима»: «Ненадійний день смерті, ненадійна година; потрібно пильнувати, коли вона прийде, щоб вона застала нас готовими до присяги сину людському: до готовності цієї вчив нас сам Іскупитель наш Ісус Христос: «Нехай підперезані будуть вам стегна, а світла ручні позасвічувані! І будьте подібними до людей, що очікують пана свого, коли вернеться він із весілля, щоб, як прийде й постукає, відчинити негайно йому. Блаженні раби ті, що пан, коли прийде, то знайде, що пильнують вони!» (Лк. 12, 35—37). Повчає і мудрець: будь готовим виконати до кінця справу твою і приготуйся до поля битви. Отці наші й пророки: де вони є? Хіба життя буде вічним? Потрібно, говорить Великий Василій, тому, хто народився і хто починає жити, завжди мати перед очима кінець життя свого; тому що той, хто часто вмирає, набуває життя; так само, як його втрачає той, кому у будь-який час масле-

ниця, хто завжди знаходиться в розкошах і щасті. Замислив тиран Полікрат обійти це, ганебно вихваляючись, проте, як і той, про кого говорить євангеліст, він загинув у пеклі. Дафана й Авірона прийняло пекло. Пентаполіс, тобто п'ять головних місць із цілої провінції, пожерла земля. Християни, коли наостанку забули розум від гріха, втратили святі місця. Обложив басурманин Різдом Спасителя мого поважний Віфлеєм; Єрусалим Господнім стражданням знаменитий; Фавор — преображенням, Хеврон — синівства ім'ям, на Йордані почутим, усіма тима горами оволодів, виходженими для спасіння нашого ногами Іскупителя, взяв землю святу. Мало того. Обернулись святині, Богу милі, на огидні мечеті, і там, де архиереї перед цим возносили творцю гімни святі, тепер язичник Магомету відправляє церемонії прокляті. Пали основні монастирі й т.д., і т.д.

Хіба є така людини, яка б жила, але не помітила смерті? Та, про яку Св. Василій трохи вище сказав: «Прямуємо до смерті й прагнемо однієї мети».

Воістину добре той до неї приготувався, хто добре приготувався її подолати. Май за приклад згаданого перед тим землекопа, якого так торкнулась десниця Господня, і будь завжди готовий до того, що тебе примусять з'їхати з цього місця, бо святою є та душа, яка і вночі, і вдень нічим іншим не виснажує себе, тільки тим, в який же спосіб буде судима у той великий день, коли будь-яке розумне творіння перед судом справедливого судді постане, щоб рахунки за життя своє дати. Вчись на прикладі цього побожного єпископа, як сильно образ віри і сльози, щедро до Пресвятої Діви проліті, могли і мертвих, як про це вище ми зробили висновок, воскрешати, і ти сам прибігай до них повсякчас; запевняю тебе, ти опинешся за мідною стіною»⁴.

В цьому тексті не знайшло ніякого відображення те причинне тло, на якому відбулася описана вище подія. Зовсім не враховується автором, що оповідач і учасник цієї пригоди Богуслав Радошевський мусив виступати у невластивій єпископу ролі⁵. В даному випадку він повинен був взяти на себе нагляд за виконанням кріпосних робіт у замку Черногогородки і, зрозуміло, при цьому мав відчувати моральну відповідальність за всіх робітників. Ось чому ми можемо говорити в даному випадку про «орофобію», тобто про витіснення об'єктивного часу, вимірюваного годинником.

Ще задовго до того, як син годинникового майстра з Женеви Жан-Жак Руссо забажав звільнитися від диктату годинника, пропагуючи ухід на природу, на схожу «орофобію» ми натрапляємо у Плавта. Наведемо тут відомі слова героя комедії Плавта, присвячені

сонячним годинникам — соляріям, зважаючи на їхню характерність:

*«Нехай Боги згублять того, хто винайшов годинника,
І особливо того, хто створив ці солярії,
Хто мені, нещасному, розбив день на частини,
Адже мені, юнакові, один шлунок був годинником сонячним,
Незрівнянно кращим і точнішим за усі ці годинники.
Він скрізь надихав, хіба що не було на що.
А тепер, навіть коли є, не їсться, якщо не бажано Сонцю.
Отож, коли місто повне годинниками сонячними,
Вся вулиця ледь животіє від голоду»⁶.*

Безумовно, письменникам кола Києво-Могилянської академії були добре відомі «Аттичні ночі» Авла Геллія, де були наведені ці вірші. Проте, ми не віднайдемо у них ані тіні плавтівського вільнодумства. Навпаки, через те, що твори цих письменників мають абстрактний морально-дидактичний характер, у нас складається враження, що будь-які згадування про годинники дають привід поговорити про тлінність цього життя і швидкоплинність всього живого. На підтвердження цього досить процитувати вірші Климентія Зиновієва:

*«Егда зегар години в свои часъ выбіяетъ,
в то время смертныя намъ часы прєзначаєтъ.
Бо векъ наш хоч бы долги, власне, якъ годына:
ах, не въмы, что справитъ минута єдина.
Інде жъ ся зоветъ зегар годинникъ, люб алолой,
которым устраяти прилично животъ свои.
А поневаж то во всем мире не новына:
каждому человеку смертная часына.*

*І неминущая то смертная дорога,
которую влучит, Боже, да и до тебе Бога.
А колко жывучи, єдно ден смертныи приидетъ,
и душа, хоч грєшина, хоч свята, зъ тела выидетъ.
Бо и мовят: часъ за часъ, а къ вєчеру ближеи,
так же и день ноц за ноцъ, къ смерти ближеи.
Прєто, братіє, треба на смерть памятати
и на приход ся єя прыготовляти»⁷.*

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що в середині XVII століття в українській літературі виникають перші описи переживання часу, проте вони носять абстрактний характер і нерозривно пов'язані з екзистенційною тематикою індивідуального спасіння душі людини. Це справедливо не тільки стосовно прихильників схоластичної теорії форм, а таких було чимало в середовищі викладачів наших навчальних закладів, але й стосовно тих письменників, які не скуштували кореня схоластичної освіченості. Щодо перших дуже влучно

сказав в своєму «Роздумі про метафізику» Готфрід Лейбніц, що знав «теорію форм» не з чуток: «В тому й полягає помилка наших схоластів, а разом із ними і лікарів минулого часу, які думали, що пояснять властивості тіл, посилаючись на форми й якості, і зовсім не прагнули дослідити самий засіб їхньої дії; подібно до того, як коли б хтось задовольнився тим, що приписав би годинникам часовказівну силу, яка походить від їхньої форми, не пояснюючи, в чому ж вона полягає, цього було б досить хіба для того, хто купує годинники, та й то коли він тільки покладе турботу про них на когось іншого»⁸.

Стосовно ж останніх нам видається дуже корисним аналіз поняття «зегарового часу», тавтологічний характер якого повинен зацікавити істориків психології сприйняття часу, культурологів і, ми сподіваємось, допоможе відповісти на питання про те, як сприймала час людина тієї епохи. Вислів «зегарова година» неодноразово вживаний українськими літописцями в XVII ст.⁹

¹ Досить послатися на програмні в багатьох відношеннях статті А.Я.Гуревича: Представления о времени в средневековой Европе // История и Психология. — М., 1971. — С.159—198; Средневековый купец // Одиссей. Человек в истории. — М., 1990. — С.126-127.

² Собственноручные записки митрополита Петра Могилы // Архив Юго-Западной России. — Киев, 1887. — Ч.1. — Т.7. — С.70—71.

³ Гербы и трены при гробъ того ж яснепревелебного его милости господина, отца и пастыра кир Сильвестра Косова... // Українська поезія. Середина XVII ст. — Київ, 1992. — С.83.

⁴ Kalnofoyski A. Teratourgema lubo cuda, ktore byly tak w samym swieto cudotwornym Monastyru... Kiiowskim y w obudwu swietych pieczarah... — Київ, 1638. — S.313—315.

⁵ Чітко окреслив цю роль Л.Похилевич: «По неспособности тогдашнего польского правительства, и по тогдашнему отвращению польского дворянства от полезных общественных трудов и других гражданских обязанностей, кроме воинской службы, наблюдение за производством в крепостях работ должны были принимать на себя епископы и духовенство» (Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Киев, 1864. — С.484).

⁶ Auli Gellii. Noct. Attic. — III, 3, 5.

⁷ Климентій Зіновійв. Вірші. Приповісті посполиті. — Київ, 1971. — С.39.

⁸ Лейбніц Г. Рассуждение о метафизике // Лейбніц Г. Соч.: В 4 т. — М., 1982. — Т.1. — С.133.

⁹ Див.: Літопис Самовидця. — Київ, 1971. — С.78, 85.